

**Українська козацька
державна – Військо
Запорозьке.**

**Адміністративно-
територіальний устрій.
Соціально-економічні
реформи.**

Мета: з'ясувати та характеризувати політичний та адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини; показувати на карті територію Гетьманщини за Зборівським договором, її полки та сусідні держави; пояснювати, якими були військо, фінанси та судочинство Української козацької держави; визначати основні зміни, які відбулися внаслідок утворення Гетьманщини в соціально-економічному житті українського народу; формувати в учнів уміння аналізувати й узагальнювати історичний матеріал; виховувати почуття патріотизму і взаєморозуміння між народами на основі особистісного усвідомлення досвіду історії.

ХІД УРОКУ

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО
ЗАВДАННЯ

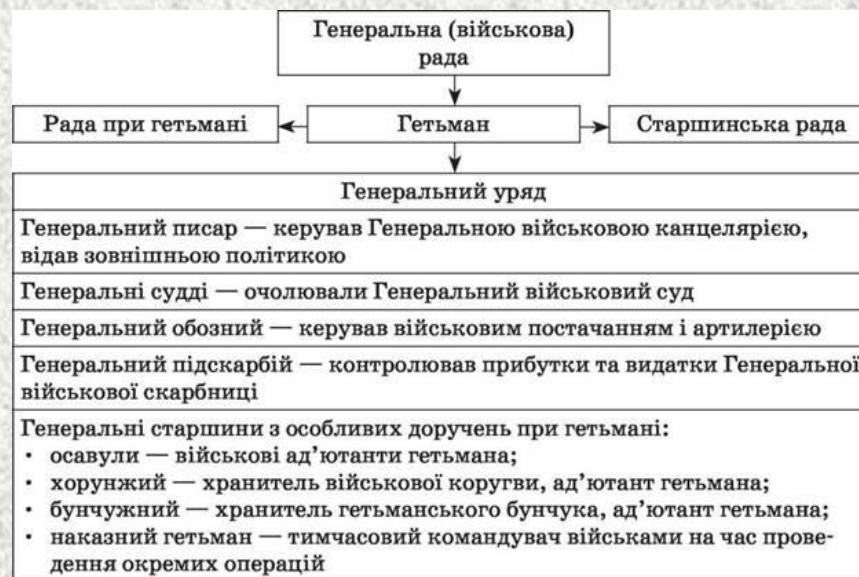
III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Актуалізація знань учнів

- 1) Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва?
- 2) Назвіть полки реєстрового козацтва.
- 3) Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

1. Політичний устрій. На звільненій з-під польсько-шляхетського панування території в роки Національно-визвольної війни формувалася й міцніла Українська козацька держава. Її офіційна назва в цей час була Військо Запорозьке. Унаслідок того, що терени, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, неофіційно її називали *Гетьманщиною*. Сучасні дослідники називають її також *Українською козацькою або Гетьманською державою*. Зародком новоствореної держави стали традиції і звичаї козацької демократії Запорозької Січі та основні засади устрою Війська Запорозького. В основу політичного устрою Української гетьманської держави була закладена система органів влади довоєнного Війська Запорозького. За козацькою (січовою) традицією вищим органом влади в Гетьманщині з розпорядчо-законодавчими функціями була *Генеральна (військова) рада*. У ній брало участь все козацтво, а іноді й представники міщан та духівництва. *Гетьману* належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Він був главою держави й обирався на свою посаду Загальною військовою радою безстроково. Гетьман очолював Генеральний уряд, скликав Загальну військову і Старшинську ради, утілював у життя прийняті ними рішення. За його підписом «рукою власного» виходили універсали, накази и розпорядження.

Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, відав фінансами, за рішенням Ради розпочинав війну й укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами. Поступово зростає вплив Старшинської ради, що складалася з генеральної старшини й полковників. Вона вирішувала військові, адміністративні, господарчі, правові й зовнішньополітичні питання. Її рішення були обов'язковими для гетьмана. Вона постійно перебувала в резиденції гетьмана. Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складався з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом можливі шляхи розв'язання найважливіших питань державного життя й готувала проекти рішень для Старшинської ради. **Центральним органом виконавчої влади був Генеральний уряд.** Він вирішував усі поточні справи внутрішнього управління й закордонних відносин Війська Запорозького. **Генеральний уряд складався з генеральної старшини, яка спочатку обиралася, а з часом стала призначатися гетьманом.** До його складу входили: **писар** (очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою й вів усі справи Генерального уряду), **судді** (один або два) (здійснювали керівництво вищим судом при Генеральному уряді), **обозний** (забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії), **підскарбій** (завідував державним скарбом і фінансами. До запровадження цієї посади в 1654 р. ці функції виконував гетьман), **керівник розвідки** (займався розкриттям змов проти гетьмана, боротьбою проти таємної польської агентури, збиранням розвідувальної інформації тощо). При гетьмані також існувала **генеральна старшина з особливих доручень** — **два осавули** (військові ад'ютанти гетьмана), **хорунжий** (хранитель військової короги), **бунчужний** (хранитель гетьманського бунчука) і **наказний гетьман** (тимчасовий Командувач військами для проведення воєнних операцій). У полках існували власні уряди, що склалися з **полковників і полкової старшини** (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). **Полковник** був головним представником центральної влади на території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд. Полк складався із сотень, у кожній із яких був сотенний уряд із сотника, писаря, отамана, осавула та хорунжого. У містах і містечках козацькі громади обирали «городових отаманів», а міщанами керував «війт», якого затверджував гетьман. У селах владу над селянами здійснював староста, а над козаками — сільський отаман.

2 Адміністративно-територіальний устрій. За умовами Зборівського договору, Українська гетьманська держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. На цих землях площею близько 200 км² на той час проживало понад 3 млн осіб.

Державу було поділено на полки, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі було **сім полків** (Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивненський), а на Правобережжі — **дев'ять полків** (Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. У 1649 р. налічувалося 16, у 1650 р. — 20, а в 1654 р. — 18 полків. У кожному полку, залежно від території і кількості населення, було 10—20 і більше сотень. У сотні могло бути від кількох десятків до 200 300 козаків.

Територія Запорозької Січі з її володіннями становила окрему адміністративну одиницю. Функції столиці держави виконував Чигирин, що був резиденцією гетьмана.

Новий адміністративно-територіальний поділ, запроваджений в Українській гетьманській державі, відрізнявся від старого поділу на воєводства й повіти тим, що полки й сотні були відносно невеликими військово-адміністративними одиницями. Унаслідок цього влада ставала ближчою до потреб людей, здійснення керівництва на містах ставало простішим та ефективнішим.

3. Українське військо. По закінченні Корсунської битви Б. Хмельницький розпочав створення українського козацького війська. Його ядром стали реєстрові та запорозькі козаки, до яких приєдналися повстале «покозачене» селянство та міщанство. Для подальшого формування й організації українських збройних сил Хмельницький запровадив територіальну полково-сотенну систему: певна територія виставляла кілька сотень вояків, які об'єднувалися в полк. Завдяки цьому гетьман залучив до збройної боротьби з ворогом населення усієї Гетьманщини. Незважаючи на повідомлення деяких джерел про величезний кількісний склад армії Б. Хмельницького в роки війни, насправді регулярне боездатне військо, на думку дослідників, було в межах 40—60 тис. осіб. На той час це була могутня армія. Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Відсутність власної кінноти (у якій мала перевагу польська армія), особливо на початку війни, компенсувалася за рахунок союзної татарської кінноти. Військо Хмельницького мало значну артилерію. Було створено полкову артилерію та окрему артилерію головного командування (гетьмана). Для цього було використано гармати, захоплені повстанцями у визволених містах та замках, а також налагоджено виготовлення гармат у Ніжині. Командні посади в українському війську посіли представники реєстрової козацької старшини, української шляхти й заслужені козаки.

4. Фінанси та судочинство. Фінансова система Гетьманщини до 1654 р., як уже зазначалося, контролювалася особисто Б. Хмельницьким. На звільненій від польсько-шляхетського панування території було ліквідовано всі старі державні податки та введено нові. Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, прикордонні торгові мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Так, установлювалися податки з млинів, за виробництво і продаж горілки, збори з торгів і ярмарок тощо. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького». Лише останні забезпечували надходження до державної скарбниці Гетьманщини 100 тис. злотих щорічно. В Українській гетьманській державі існувала власна система судочинства. Під час війни було знищено всі станові (городські, земські й підкоморські) суди і створено *Генеральний військовий, полковий та сотенний суди*. Козацьким судам підлягали не лише козаки, а й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за важкі злочини (убивства, розбій тощо). Генеральний військовий суд був вищою судовою інстанцією при уряді Гетьманщини. До нього входили два генеральні судді та судовий писар, що вів справи. Генеральний військовий суд розглядав скарги на рішення судів нижчих інстанцій, а також виняткові справи, із якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана. Окрім того, у містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. *Справи духовництва розглядалися в церковних судах.*

5. Зміни в соціально-економічному житті. Складовою Національно визвольної війни була боротьба селян за право бути вільними господарями на власній землі. Після укладення Зборівського договору селяни, які жили на колишніх державних землях («королівщинах»), на території Гетьманщини здобули особисту свободу і право володіти землею. Їхні маєтки стали називатися вільними військовими селами, підпорядкованими Військовому скарбу. За володіння землею вони сплачували державі фіксований податок.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівським договором, шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а селяни були зобов'язані виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни сприйняли спроби шляхти відновити своє панування з обуренням й заявили про невизнання Зборівської угоди. Хмельницький, за скаргами окремих шляхтичів, видавав їм універсали, де вимагав від селян, щоб вони своєму панові «всіляку покору й підданство, як раніше, так і зараз віддавали, і в усьому пана свого... слухалися, ніяких бунтів, свавільств не чинили». Однак, незважаючи на гетьманські універсали, які були спрямовані проти повстанців, каральні загони не могли приборкати селянські невдоволення. Гетьман також розумів, що боротьба проти польського панування не завершена і без участі в ній селянства марно розраховувати на перемогу. Уряд Гетьманщини у своїй внутрішньополітичній діяльності всіляко підтримував інтереси козацтва. Особи, які були вписані до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від кріпацтва й отримували права вільно жити в містах та селах, володіти землею, мати власне козацьке самоврядування й судочинство. Провідне місце серед козаків посідала старшина, яка зосереджувала у своїх руках владу й багатства.

ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Дидактична гра «Правда — неправда»

Правила гри. Учитель називає твердження. Якщо воно правильне, учні ставлять «+», а якщо ні, то «-».

- 1) Козацька держава була монархією.
- 2) В Українській козацькій державі всі стани мали рівні права.
- 3) Найбільша кількість козацьких полків існувала в 1650 р.
- 4) Головним соціальним наслідком Національно-визвольної війни стала фактична ліквідація кріпацтва.
- 5) За часів Національно-визвольної війни кількість реєстрових козаків зростала.
- 6) Офіційна назва держави, що постала в результаті Національно- визвольної війни, — Українська козацька держава.
- 7) У 1648—1649 рр. козацьке військо здійснило дві переможні кампанії проти Польщі.
- 8) Союзниками козаків у подіях 1648—1649 рр. були кримські татари.
- 9) Вищою судовою інстанцією Гетьманщини був гетьман.
- 10) Зборівський мир визначав межі козацької держави.
- 11) Під час кампанії 1648 р. козаки не змогли захопити Львів.
- 12) Програму побудови Української козацької держави Б. Хмельницький оголосив у Києві в 1648 р.

ПІДСУМКИ УРОКУ

На звільненій від польського панування території сформувалася Українська гетьманська держава Військо Запорозьке. Історичні обставини виникнення обумовили напіввійськовий характер української державності. Важливою складовою й гарантом успішної розбудови Української держави стала її армія, створена на організаційних принципах Запорозької Січі. Наявність власних фінансів і судочинства свідчили про повноцінний характер державності Війська Запорозького. Значні зміни відбувалися в соціально-економічному житті українського народу. Суттєвий вплив на соціально-економічну ситуацію в Україні мала незавершеність визвольної боротьби.